

BUITENLANDSE TIJDSCHRIFTEN¹

Globale geschiedenis is het thema dat duidelijk de internationale vakpers blijft domineren, zoals het dat ook een jaar geleden al deed.² Het *Journal of World History* is geheel aan dat thema gewijd. In 2003 was het in zijn veertiende jaargang. Het is het blad van de *World History Association*, en in het blad is duidelijk te merken dat het uit de koker van een Amerikaanse organisatie komt. De *World History Association* richt zich sterk op de docenten wereldgeschiedenis, die in de Verenigde Staten talrijker zijn dan in Europa. Vooral in de eerste jaargangen was er veel aandacht voor het doceren van *world history*,

1. Zonder enige claim op volledigheid wordt geattendeerd op: *reviewartikelen*, artikelen over Nederlandse onderwerpen verschenen in buitenlandse bladen, op voor bepaalde bladen kenmerkende ontwikkelingen en op spannende bijdragen. Het betreft in hoofdzaak tijdschriftafleveringen die op de planken verschenen in 2003. Veel steun werd ondervonden van de *Current Contents* overzichten van het IISG en van besprekingen in een tijdschriftengroep waarvan behalve de auteur deel uitmaken Karel Davids, Wantje Fritschy, Marjolein 't Hart, Peer Vries en Jan Luiten van Zanden.

2. De verwijzing is naar het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (TVSG) waarin deze rubriek een tiental keren eerder verscheen. Door de combinatie van hetgeen het afgelopen jaar in de tijdschriften verscheen en de belangstelling van de auteur gaat de aandacht in deze aflevering vooral uit naar globalisatie, institutionele economische geschiedenis en de vele artikelen over Nederlandse geschiedenis die in de internationale pers verschenen. Diverse bladen boden vanuit hun eigen specialisatie overzichten. Gijs Mom, 'What kind of transport history did we get? Half a century of *JTH* and the future of the field', in: *Journal of Transport History* 24 (2003) 121-138 gaat onder meer in op de soorten transport waaraan het tijdschrift en zijn voorlopers sinds 1953 aandacht besteedden. Het *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen* (2002) 27 biedt een door Stefan Berger bijeengebrachte reeks artikelen over 'Labour and Social History in Great Britain: historiographical reviews and agendas, 1990 to the present'. Ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van het tijdschrift biedt *Scandinavian Economic History Review* 50 (2002) 3 overzichten van de economische of sociaal-economische geschiedschrijving in de Scandinavische landen en beschouwingen over de geschiedenis van het blad. *Le mouvement social* (2002) 200 vierde het uitkomen van het lusnummer met een reeks korte beschouwingen over de vraag hoe het staat met de sociale geschiedschrijving van thema's als literatuur, seksualiteit, oorlog of werk. Op een vergelijkbare manier bespreekt *Journal of Social History* 37 (2003/4) 1 de stand van zaken op een heel aantal deelterreinen van de sociale geschiedenis, van ras tot de Reformatie en van India tot Afrika.

onder meer in debatten over de vraag wat *world history* is en hoe het onderzocht kan worden. Recente jaargangen van het tijdschrift zijn gevuld met empirische geschiedschrijving van verschijnselen op wereldschaal. De range van onderwerpen is nogal breed. De website van het tijdschrift meldt als aandachtsgebieden: 'large-scale population movements and economic fluctuations; cross-cultural transfers of technology; the spread of infectious diseases; long-distance trade; and the spread of religious faiths, ideas, and ideals'.³ Enige tijd namen de omvang van de bijdragen en de afleveringen sterk toe, maar die koers heeft men in 2002 verlaten. De artikelen komen nu maar weinig uit boven de in de vakpers gebruikelijke omvang van zo'n 10.000-12.000 woorden.

Een typische debat voor het *Journal of world history* is dat over de vraag of de westerse indeling van het verleden in tijdvakken ook op wereldschaal bruikbaar is. Begrijpelijkwijls loopt dat vaak uit op een discussie wat essentieel is voor de westerse indeling. In R.J. Barendse, 'The Feudal mutation: military and economic transformations of the ethnosphere in the tenth to thirteenth centuries', in: *Journal of World History* 14 (2003) 503-530 wordt betoogd dat de definitie van feodaliteit die westerse historici hanteren zo nauw is, dat alleen daardoor al feodalisme zich alleen in Europa voor kan doen. Volgens Barendse zijn er in Europa in de tiende en elfde eeuw een aantal ontwikkelingen zichtbaar, die zich ook elders in Eurazië voordoen: het uiteenvallen van koninklijk gezag; een toename van de agrarische productie en ontginning van land; het opkomen van een klasse van gespecialiseerde soldaten te paard die betaald werden met stukken land, en een eed aan een hogere heerser zwoeren; het uitgebreide huishouden van de feodale heer. De bereden strijders komen bijvoorbeeld tegelijk op in 'northern China, western Europe, the Byzantine Empire, Syria, North India, Afghanistan, the Altai in Central Asia and – maybe – in North and West Africa (and Ethiopia)'.⁴ Stephen Morillo reageert in hetzelfde nummer met de stelling dat feodalisme geen bruikbaar concept is in wereldgeschiedenis en dat de door Barendse gesignaleerde ontwikkelingen niet werkelijk zo hebben plaats gevonden. Barendse is, kortom, een Eurocentrist.⁵ Morillo wil vooral benadrukken dat andere delen van de wereld – de Moslimwereld, China, India – verder ontwikkeld waren dan Europa, en acht het daarom onzinnig om de rest van de wereld te analyseren met een aan de Europese geschiedenis ontleend analytisch apparaat.⁶

3. <http://www.uhpress.hawaii.edu/journals/jwh/> (2 februari 2004)

4. <http://www.historycooperative.org/journals/jwh/14.4/barendse.html> (7 februari 2004), pars 34.

5. Stephen Morillo, 'A "Feudal Mutation"? Conceptual Tools and Historical Patterns in World History', in: *Journal of World History* 14 (2003) 531-550, ook te vinden op <http://www.historycooperative.org/journals/jwh/14.4/morillo.html> (7 februari 2004).

Naast periodisering houdt het *Journal of World History* zich onder meer bezig met handelscontacten en migratie over lange afstand, zoals al bleek uit de eerder geciteerde opsomming. Een goed voorbeeld is Markus Vink, ‘“The world’s oldest trade”: Dutch slavery and slave trade in the Indian Ocean in the Seventeenth Century’, in: *Journal of World History* 14 (2003) 131-177. Dat slavenhandel de oudste handel zou zijn, is een citaat van François Valentijn in zijn *Oud- en Nieuw Oost-Indiën (1724-1726)*. Vink situeert de Nederlandse slavenhandel in een Indische oceaan, die hij met een Braudelliaanse bril bekijkt. De kusten en de verschillende culturen en economieën op die kusten worden verbonden door de migratie en handelsstromen over zee. Slavenhandel maakt daarvan deel uit, lang voordat de Hollanders in de zestiende eeuw de Indische oceaan begonnen te bevaren. De Hollanders haalden hun slaven van alle in aanmerking komende kusten, zowel van het Indiase subcontinent, als uit Zuid-Oost Azië, als uit Oost-Afrika. De bevolking van Nederlandse vestigingen als Batavia bestond voor de helft uit slaven, die zich vooral met het bedienen van Hollandse huishoudens bezig hielden, en daarnaast met landbouw en nijverheid. Om de behoeften van de *voc* zelf en de Nederlandse economie rond de Indische Oceaan te voldoen, moesten jaarlijks meer dan 5.000 slaven geworven worden. De gezamenlijke omvang van deze stromen was 15-30 procent van de Atlantische slavenhandel aan het eind van de zeventiende eeuw, en daarmee was de slavenhandel van de *voc* ruim groter dan het aandeel van de *wic* in de trans-Atlantische stroom. Vink beschrijft de bronnen, de aangevoerde rechtvaardigingen, de verschillende manieren van verhandelen. De omstandigheden, vooral de verspreiding van slaven in betrekkelijk kleine groepen, waren niet erg gunstig voor slavenopstanden. Die kwamen dus ook weinig voor, in tegenstelling tot kleinschalig alledaags verzet.

Nederlandse slaven in Azië en de verhouding in economische ontwikkeling tussen Azië en Europa komen allebei terug in Wil O. Dijk, ‘The *voc*’s trade in Indian textiles with Burma, 1634-80’, in: *Journal of Southeast Asian Studies* 33 (2002) 495-515. In het midden van de zeventiende eeuw onderhield de *voc* een levendige handel met Birma als onderdeel van de intra-Aziatische handel die de winsten van de Compagnie mede moest schragen. Door de verkoop van onder meer textiel in Birma werden de goederen en edelmetalen bijeen gebracht waarmee de waren betaald werden die terug naar de Republiek vervoerd werden. In Birma werden rood garen en ruwe katoenen stoffen uit

6. Een voorbeeld van de vergelijking van periodisering op globale schaal op een heel ander terrein, namelijk dat van de intellectuele geschiedenis, wordt geboden in On-Cho Ng, ‘The epochal concept of “Early Modernity” and the intellectual history of late imperial China’, in: *Journal of World History* 14 (2003) 37-62. Deze discussie is uiteraard niet beperkt tot het *Journal of World History*. Zie bijvoorbeeld het themanummer van het *Journal of Early Modern History* 5 (2001) 4 over ‘Shared histories of modernity in China and the Ottoman Empire’.

India afgezet. De gewone Birmezen die deze eenvoudige stoffen droegen, hadden voldoende koopkracht om importtextiel te dragen. De lonen van de Birmezen lagen zelfs op hetzelfde peil als dat van het personeel van de *voc*, en veel hoger dan de Compagnie in Coromandel gewend was. Vandaar dat de ambtenaren van de *voc* zich geen Birmees personeel konden veroorloven, en slaven uit India importeerden.

Jan Luiten van Zanden, 'Rich and poor before the Industrial Revolution: a comparison between Java and the Netherlands at the beginning of the 19th century', in: *Explorations in Economic History* 40 (2003) 1-23 gaat in op de ongelijkheid tussen kolonie en moederland. Al aan het begin van de negentiende eeuw was het Bruto Binnenlands Product per hoofd van de bevolking van Java slechts een derde van dat in Nederland, maar het verschil in levensstandaard, gemeten in reëel inkomen, lengte of voedselconsumptie, was veel kleiner. Voor geschoolde arbeiders lag het reële inkomen op Java zelfs hoger.

In dezelfde traditie die niet voetstoots aanneemt dat Oosterse economieën bij Westerse moeten achterlopen, beschrijft Neeraj Hatekar, 'Farmers and markets in the pre-colonial Deccan: the plausibility of economic growth in traditional society', in: *Past & Present* (2003) 178, 116-147 hoe in Khandesh in India voor de komst van de Britten de landbouw in een commercialiserende context al een economische groeisector kon zijn. Historici zien momenteel graag groei en economische rationaliteit tot in vroege verledens en verre streken. Het is de vraag of een traditionele, niet-rationele en niet-marktgerichte boer nog wel te vinden is. Peter Henningsen, 'Den rationelle bonde. En historisk-antropologisk analyse af traditionalismen i dansk bondekultur', in: *Historisk Tidsskrift* 100 (2000) 329-381, meent dat dat in het pre-industriële Denemarken wel het geval was.

Het Braudelliaanse perspectief, dat niet terugschrikt voor grote vergelijkingen, is bij wereldhistorici tamelijk populair, al dan niet via de receptie door Immanuel Wallerstein. Zo beschrijft R. Bin Wong, 'Between nation and world. Braudelian regions in Asia', in: *Review* 26 (2003) 1-45 een aantal regio's in Azië die geanalyseerd zijn met het analyseapparaat van Braudels beroemde boek over de Middellandse Zee.⁷ Hij kan daarbij terugvallen op eerder werk van historici van de Indische Oceaan, de Zuid-Chinese zee en Zuid-Oost Azië als Chaudhuri, Subrahmanyam, Lombard en Reid. Wong is zelf een deelnemer aan het wereld-historische debat over de verschillen in ontwikkeling tussen China en Europa.⁸ In dit stuk draagt hij de gedachte aan dat macro-regio's

7. Eerder verschenen als R. Bin Wong, 'Entre monde et nation: les régions braudéliennes en Asie', in: *Annales HSS* 56 (2001) 5-41.

8. R. Bin Wong, *China transformed. Historical change and the limits of European experience* (Ithaca 1997).

die voor wereld-historici relevant zijn in Europa groter zijn dan staten, terwijl ze in Azië een deel van de Chinese staat kunnen zijn. Hij probeert de Noord-Westelijke grensstreek van China als een Braudelliaanse regio te analyseren. Die analyse komt niet echt van de grond omdat een belangrijk argument van Braudel over de Middellandse Zee ongenoemd blijft: dat in de Vroegmoderne Periode verkeer over water goedkoper en dus intensiever was dan andere vormen van contact, en daarom culturele banden schiep over de militaire en politieke grenzen heen.

Een hele andere indeling in regio's in relatie tot globalisatie is te vinden in Tieting Su, 'Myth and mystery of globalization: World trade networks in 1928, 1938, 1960 and 1999', in: *Review* 25 (2002) 351-392. Su clustert de landen naar de sterkte van onderlinge handelsbanden, en onderscheidt daarbij diverse typen relaties. Er zijn *dyaden* waarbij twee landen onderling handelen, *stars* van twee of meer landen die zich op een grote partner richten en *cliques* waarin drie of meer partners onderling verschillende banden hebben. In de groei-jaren 1928 en 1960 zijn er relatief veel cliques, en zijn ook de grote handelsblokken onderling op veel manieren verbonden. In de contractiejaren van het wereldsysteem 1938 en 1999 zijn de sterren rond grote staten veel groter dan in de jaren van groei, maar zijn de onderlinge banden tussen deze handelsblokken zwakker. Duitsland, Frankrijk en de vs zijn in alle vier de jaren het centrum van zo'n ster. Opvallend is de terugval van Engeland: het centrale land in 1928, en tot 1960 een kern. In 1999 heeft het vooral de rol van band tussen de Europese groten en de combinatie van de vs en Japan, dat als kern van een handelsster opgekomen is.

Eerder is in deze rubriek gesuggereerd dat de Duitse sociale geschiedenis opvallend naar binnen gekeerd is.⁹ Dat geldt uiteraard niet voor Duitse experts in globale geschiedenis, maar zij ondervinden wel de gevolgen van het klimaat in het land waar zij leven. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het interview dat de emeritus hoogleraar in de geschiedenis van Zuid-Azië Dietmar Rothermund wordt afgenomen door zijn leerling Andreas Eckert in 'Indien und der Rest der Welt. Möglichkeiten und Grenzen der Außereuropäischen Geschichte in Deutschland', in: *Neue Politische Literatur* 48 (2003) 5-14. Rothermund verhaalt hoeveel moeite het kostte om zijn Indische promovendi ontheffing te laten krijgen van de plicht om in het Duits of het Latijn te promoveren, en meent: 'Deutschland ist sowieso ein introviertes Land und diese Introversion hat mit der deutschen Wiedervereinigung eher noch zugenommen'. Rothermund wijst er ten overvloede nog maar eens op dat het Duits in de hedendaagse wetenschap geen wereldtaal meer is en dat ook Duitse historici in het Engels zullen moeten publiceren om gelezen te worden door een voor wereld-geschiedenis relevant publiek.

9. TVSG 29 (2003) 96.

Tegen deze wind in is er een Duits *Zeitschrift für Weltgeschichte*, uitgegeven door de *Verein für Geschichte des Weltsystems*. Zoals de naam van de vereniging al suggereert, vormt het werk van Immanuel Wallerstein een bron van inspiratie. Wallerstein schrijft in het *Zeitschrift für Weltgeschichte*, en de hoofdredacteur daarvan, Hans-Heinrich Nolte, vinden we weer terug als auteur in Wallersteins *Review*.¹⁰ Het *Zeitschrift für Weltgeschichte* brengt twee nummers per jaar uit, steeds deels gericht op een thema. Zo was het thema van *Zeitschrift für Weltgeschichte* 2 (2002) 2 de vergelijking van verschillende vormen van dwangarbeid: plantageslavernij in de Verenigde Staten en het Caraïbisch gebied, in de Gulag en onder de nazi's. Na afzonderlijke beschouwingen over de drie vormen, volgt een vergelijkend artikel. Ook in andere nummers blijkt dat het *Zeitschrift für Weltgeschichte* niet alleen zijn nis zoekt in een Duitstalig publiek, maar ook in extra aandacht voor de rol van midden- en Oost-Europa in de wereldgeschiedenis. De aandacht voor dwangarbeid als mondiaal verschijnsel is overigens veel algemener. Het al genoemde artikel van Vink maakt eveneens deel uit van een themanummer van het *Journal of World History* 14 (2003) 2 over vrije en onvrije arbeid. *Comparativ* 13 (2003) 2 is een themanummer over 'Sklaverei zwischen Afrika und Amerika', dat opent met Michael Zeuske, 'Skaven und Globalisierungen. Umriss einer Geschichte der atlantischen Sklaverei in globaler Perspektive', in: *Comparativ* 13 (2003) 2, 7-25. *International Sociology* 18 (2003) 3 is een themanummer over 'gender, globalization and social change in the 21st century'. Ligaya Lindio-McGovern, 'Labor export in the context of globalization. The experience of Filipino domestic workers in Rome', in: *International Sociology* 18 (2003) 513-534 vergelijkt de Filippijnse huishoudsters in Rome met slavernij, en concludeert dat in de nieuwe slaven minder geïnvesteerd is, en dat ze daarom ook minder goed verzorgd behoeven te worden door hun werkgevers.

Globalisatie betekent, zo luidt anti-globalistische kritiek, een toename van de concurrentie tussen arbeiders op wereldschaal en daarmee een verslechtering van de arbeidsomstandigheden wereldwijd. Ray Kiely, 'The race to the bottom and international labor solidarity', in: *Review* 26 (2003) 67-88 onderzoekt deze theorie. Hij is het spiegelbeeld van de mening van voorstanders van globalisatie, die juist een convergentie opwaarts verwachten. Kiely constateert dat de afgelopen decennia de positie van arbeiders in het westen verslechterde. De werkloosheid nam toe en het aandeel in het BNP van arbeid nam af en dat van kapitaal nam toe. Reële lonen stegen weinig of niet. Op wereldschaal nam het verschil tussen Noord en Zuid echter toe, zodat er van convergentie omlaag geen sprake is. Niet alle investeringen zijn ook zo mobiel dat ze kunnen worden overgebracht naar gebieden waar de lonen laag

10. Hans-Heinrich Nolte, 'Why is Europe's South poor? A chain of internal peripheries along the old Muslim-Christian borders', in: *Review* 26 (2003) 49-66.

zijn. Overigens zijn er daarbij belangrijke verschillen tussen groepen ontwikkelingslanden die het beter en slechter doen.

Hoe was dat bij eerdere globalisatiegolven? Michael Huberman en Wayne Lewchuk, 'European economic integration and the labour compact, 1850-1913', in: *European Review of Economic History* 7 (2003) 3-41 stellen dat de globalisatie van de late negentiende eeuw de concurrentie tussen de Europese landen vergrootte. Het werd daardoor moeilijker om sociale maatregelen te treffen die de arbeidskosten verhoogden. Tegelijkertijd was er aan zulke maatregelen wel behoefte, omdat de concurrentie de arbeidsmarkt instabieler maakte. Huberman en Lewchuk analyseren de opkomende verzorgingsstaten als bescherming tegen deze onstabiele situatie. Meestal worden de verzorgingsstaten onderling vergeleken aan de hand van de momenten waarop ze bepaalde sociale verzekeringswetten invoerden. Duitsland geldt dan als het grote voorbeeld dat door anderen nagevolgd wordt. Huberman en Lewchuk brengen regelgeving van de arbeidsmarkt en sociale verzekeringen onder in één *Labour Compact Index*. De ranking die deze index oplevert, is minder contra-intuïtief dan het traditionele verhaal. De auteurs stellen met een regressievergelijking vast dat grotere openheid van de economie leidde tot een meer ontwikkelde sociale wetgeving. Als arbeiders kiesrecht hadden, konden zij de steun van hun partijen aan vrijhandel uitruilen tegen sociale maatregelen, en werd het tot stand komen van sociale wetgeving vergemakkelijkt.

De Nederlandse geschiedenis, of althans die van Brits-Nederlandse en Nederlandse multinationals, is op allerlei manieren verbonden met de globalisatie van sociaal-economische verhoudingen. Dat blijkt bijvoorbeeld in *Entreprises et Histoire* (juni 2003) 32, alweer een themanummer over globalisatie. Isabelle Lescent-Giles, 'Globalisation as a long-term process: a case study of the British experience since 1700', in: *Entreprises et Histoire* (2003) 32, 15-31 onderscheidt vier fasen in de Britse globalisatie. In de eerste plaats worden vanaf de zeventiende eeuw tot 1870 markten en technologieën globaal. Tussen 1880 en 1945 ontstaan de multinationals, waarvan Unilever en Shell als de 'most achieved forms' worden gekenschetst. Tussen 1945 en 1973 is de fase van het Amerikaanse model voor de firma, waarin financiering en eigendom op wereldschaal geraken, en tenslotte, na 1973, worden ook het management en de bedrijfsleiding internationaal. In het zelfde nummer schetst Kyung-Chul Jou, "'Globalization avant la lettre"? The Dutch East India Company on Asian Waters', in: *Entreprises et Histoire* (2003) 32, 59-71 een beeld van de VOC dat voor Nederlandse historici niet veel nieuws bevat. Ook niet veel nieuws bevat Jakob Rösel, 'Kolonialisierung als Lernprozess. Portugiesen und Holländer im Asienhandel des 16. und 17. Jahrhunderts', in: *Internationales Asienforum* 33 (2002) 205-245. Op zich is de gedachte dat het optreden als koloniserende macht een leerproces geweest moet zijn, aantrekkelijk, maar Rösel weet er geen nieuwe inzichten mee te ontwikkelen. Zonder dat hij het expliciet als uitgangspunt kiest, is dat leerproces wel goed

te zien in Gerrit Knaap, 'Headhunting, carnage and armed peace in Amboia, 1500-1700', in: *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 46 (2003) 165-192. Knaap laat zien hoe de Portugezen, de Hollanders en de Ambonezen van elkaars krijgstechnieken leerden, zozeer dat de voc zelfs expedities ondernam met vloten van *kora-kora*, door Ambonezen bemande prauwen met drijvers.

Mehmet Bulut, 'The role of the Ottomans and the Dutch in the commercial integration between the Levant and Atlantic in the seventeenth century', in: *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 45 (2002) 197-230 laat zien hoe de Ottomaanse en Hollandse handelsnetwerken in de zeventiende eeuw verbonden werden in Braudels Middellandse Zee. Het is een beetje vlak overzicht, dat dan ook braafjes concludeert dat 'both the Ottomans and the Dutch played an important role in this development.'

Hugo van Driel, 'The role of middlemen in the international coffee trade since 1870: the Dutch case', in: *Business History* 45 (2003) 2, 77-101 constateert dat tussenpersonen in de handel van belang zijn om verschillen in tijd, plaats, kwaliteit en kwantiteit tussen aanbod en vraag te overbruggen. Behalve het verschil in plaats, namen de verschillen op deze vier dimensies op de lange termijn af door standaardisatie en verbeterde communicatie. Tot na de Tweede Wereldoorlog kon de tussenhandel in koffie zich toch handhaven. Daarna verloor ze positie, vooral door veranderingen in de dimensie kwantiteit. De opkomst van grotere koffiebranders en de exportpolitiek van Latijns-Amerikaanse productielanden maakte uiteindelijk de tussenhandel overbodig.

Nederlandse multinationals hebben de aandacht van verschillende onderzoekers. Ferry de Goey, 'Henry Deterding, Royal Dutch/Shell and the Dutch Market for Petrol, 1902-46', in: *Business History* 44 (2002) 55-84 laat zien hoe Shell in de eerste decennia van de twintigste eeuw steeds meer greep kreeg op de Nederlandse benzinemarkt en welke overwegingen het bedrijf daarbij had. Het bedrijf was daarbij overigens geen grote vernieuwer, maar volgde eerder Standard Oil/Esso. Shell wilde dichter bij de klant zijn en profiteren van schaalvoordelen. Zo ontwikkelde zich geleidelijk het huidige systeem waarin Shell niet alleen de brandstof levert, maar ook langs de weg de detailhandel drijft.

Kees Camfferman en Stephen A. Zeff, "'The apotheosis of holding company accounting": Unilever's financial reporting innovations from the 1920s to the 1940s', in: *Accounting, Business and Financial History* 13 (2003) 171-206 laat zien hoe Unilever zich vanaf de jaren 1920 ontwikkelde van een familiebedrijf tot een firma die geleid werd door professionele managers. Onderdeel van deze ontwikkeling was een sterke en geleidelijke verbetering van de financiële verslaglegging van de holding, met name de invoering van geconsolideerde jaarcijfers, die in de jaren 1940 zelfs als een voorbeeld voor andere bedrijven gingen gelden.

Kees Boersma, 'Tensions within an Industrial Research Laboratory: The Philips Laboratory's X-Ray Department between the Wars', in: *Entreprise and Society* 4 (2003) 65-98 laat zien dat er weinig nieuws onder de zon is. Voor 1940 investeerde Philips veel in radio-technologie. Dat leverde wel mooie vindingen op, maar geen verkoopbare producten. Dat leidde tot spanningen tussen Albert Bouwers, die het onderzoek leidde, en het hoofd van Philips Natlab, Gilles Holst. Anton Philips persoonlijk moest er aan te pas komen om de voortgang van het onderzoek te garanderen. Intuïtie, niet de al behaalde bedrijfsresultaten, moeten hem verteld hebben dat het onderzoek later geld in het laatje zou brengen.¹¹

Naast de belangstelling voor globalisatie, houdt ook de belangstelling voor instituties aan. Daniel Ankarloo, 'New Institutional Economics and economic history', in: *Capital and Class* (2002) 78, 9-36 bekritiseert de institutionele aanpak met een kip- of eivraag. De logica in de keuze voor of tegen bepaalde instituties wordt door de New Institutional Economics gezocht in de hoogte van transactiekosten. Maar voor het ontstaan van markten kan volgens Ankarloo die redenering niet opgaan, omdat zonder markten de hoogte van transactiekosten niet kan worden vastgesteld. Het lijkt een slimme kritiek, maar het is heel wel denkbaar dat prijzen en marktachtige situaties zich geleidelijk hebben ontwikkeld en dat de betrokkenen de voordelen daarvan hebben ingezien, ook zonder dat ze precieze prijzen op een markt konden vaststellen.

In 'The "revolt of the early modernists" and the "first modern economy"; an assessment', in: *Economic History Review* 55 (2002) 619-641 geeft Jan Luiten van Zanden een overzicht van het denken over het wonder van de Nederlandse Gouden Eeuw. Terwijl in de jaren 1950 en 1960 onder invloed van de *Annales* de vroegmoderne wereld nog als onbeweeglijk werd gezien, werden in de jaren 1980 en 1990 steeds meer vormen van geleidelijke groei ontdekt. Jan de Vries noemde dat ooit de opstand der vroegmodernisten. Met Van der Woude beschreef hij een Nederlandse economie die zelfs in de Vroegmoderne Periode moderne economische groei doormaakte. Van Zanden beoogt in dit artikel dat de reële lonen in de Gouden Eeuw niet zo sterk stegen als De Vries en Van der Woude menen, en dat de economische groei van de Republiek waarschijnlijk niet veel groter was dan die van Engeland. Hij constateert dat de economie van de Republiek in de Gouden Eeuw moderne instituties had. Waar die vandaan kwamen vroegen Van de Woude en De Vries zich niet af. Van Zanden zoekt het antwoord in de late Middeleeuwen.

11. Boersma publiceerde zijn resultaten eerder in *Inventing structures for industrial research* (Amsterdam 2002) en 'De ontwikkeling van de röntgentechnologie in de beginjaren van het Philips' Natuurkundig Laboratorium', in: *NEHA Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 62 (1999) 291-318.

Op een van de Antwerpse kooplieden die zijn zaken in Amsterdam en Danig voortzette, wordt het vizier gericht in Oscar Gelderblom, 'The governance of early modern trade: the case of Hans Thijs, 1556-1611', in: *Enterprise and Society*, 4 (2003) 606-639. Thijs vertrok in 1595 uit Antwerpen naar Elbing en Danig, en zette vanaf 1595 zijn zaken in Amsterdam voort. Zijn papieren zijn goed bewaard gebleven, zodat de financiering van zijn bedrijf, zijn handel in edelstenen en leer en zijn participatie in scheepvaart en koloniale handel goed te volgen zijn. Gelderblom vergelijkt instituties als zakenrelaties, familie en markten, die Thijs gebruikte om zich van handelswaar te voorzien, die weer af te zetten en zijn geld te ontvangen. De grotere markten in Amsterdam boden Thijs de kans om zijn stenen te verkopen zonder jaarmarkten of de huizen van edellieden te bezoeken. Agenten werden voordeliger naarmate de handelsstroom gestager vloeide. Markten konden dan in de plaats komen van persoonlijke contacten, en zij konden beter aan specifieke wensen van de handelaar voldoen. De Amsterdamse geldmarkt maakte het mogelijk om zijn werkkapitaal goedkoper te lenen. VOC aandelen waren een effectief onderpand voor leningen. Kortom: de grotere schaal van de economische activiteiten in Amsterdam drukte Thijs' transactiekosten.

Dat Thijs naar de Republiek kon vluchten was het gevolg van een andere institutionele vernieuwing, die belicht wordt in W. Fritschy, 'A "financial revolution" reconsidered: public finance in Holland during the Dutch Revolt, 1568-1648', in: *Economic History Review* 56 (2003) 57-89. Eerder heeft Tracy gesuggereerd dat het de publieke schuld van Holland was die het financieren van de strijd tegen Spanje mogelijk maakte. Fritschy laat zien dat het in de eerste helft van de opstand vooral de almaar toenemende belastinginkomsten waren waarmee de oorlogvoering gefinancierd werd. De bevolking verdubbelde, maar de druk van provinciale belastingen verdrievoudigde in de loop van de opstand. Pas na 1600 werd het binnenlandse krediet een belangrijke factor in het staatsinkomen.

In een volgende fase zouden deze instituties een reis over de Noordzee maken.¹² Jonathan Scott, "'Good night Amsterdam": Sir George Downing and Anglo-Dutch statebuilding', in: *English Historical Review* 118 (2003) 334-356 behandelt de Britse staatsman George Downing, vooral bekend als de naamgever van Downing Street en bij Nederlanders omdat hij in de jaren 1658-1672 herhaaldelijk gezant in Den Haag was. Hij had dus carrière gemaakt in een Republikeins Engeland, maar liep tijdig en ijverig genoeg over naar de monarchistische zijde om die onder Charles II voort te zetten. Van de Nederlandse Republiek had Downing de les geleerd dat handelsmacht door mili-

12. Niet alleen instituties maakten die reis. Peter Edwards, 'The Low Countries, the arms trade and the British Civil Wars', in: *Journal of European Economic History* 32 (2003) 141-168 laat zien hoe beide zijden in de Britse burgeroorlog bewapend werden vanuit de Nederlanden.

taire macht geschraagd moest worden en dat die weer steunde op efficiënte belastingheffing. Hij bepleitte in Engeland belastingheffing gebaseerd op accijnzen, het laten immigreren van geschoolde ambachtslieden (met name uit de Nederlanden), het versterken van de *Navy*, het bevorderen van haringvisserij, de linnennijverheid en de tapijtweverij, een koloniale politiek, de *Navigation Act* van 1660 en de *Staple Act* van 1663 waarmee Engeland handel waarbij het land of zijn koloniën betrokken waren aan zich trok en voerde fiscale vernieuwingen door die de basis legden voor de revolutie op dat gebied die zich in de jaren 1690 voltrok. Engelse handelaars op Noorwegen en de Oostzee kregen van Downing het advies om een paar schepen te bouwen die volledig toegesneden waren op het vervoer van bulkgoederen, zonder bewapening. Net als alle andere adviezen was dit advies mede gebaseerd op Nederlandse praktijken. Scott haalt naar voren dat Downing zijn ervaringen in republikeins Engeland en Nederland gebruikte om onder Charles II in principe Republikeinse maatregelen door te voeren. Zo garandeerde de staat en niet de koning persoonlijk het terugbetalen van leningen. Aangezien parlementen in terugbetalen een betere reputatie hadden dan vorsten, konden zij tegen een lagere rente lenen. Dat was voldoende om Charles II met een republikeinse instituut te verzoenen.¹³

Een latere, maar toch nog altijd eerbiedwaardige Nederlandse institutie wordt behandeld in Floris Joustra en Joke Mooij, 'The records of De Nederlandsche Bank NV', in: *Financial History Review* 10 (2003) 91-104. Het artikel omvat een korte geschiedenis van de bank zelf, van het archief en de wettelijke bepalingen waaronder dat viel en van de geschiedschrijving van de bank en geeft inzicht in de gigantische omvang van het archief van deze 'quasi-autonomous non-governmental organization'.

De recente geschiedenis van het poldermodel wordt nog eens behandeld in A.H.G.M. Spithoven, 'The Third Way: the Dutch experience', in: *Economy and Society* 31 (2002) 333-368. Spithoven is tamelijk positief over het Nederlandse corporatisme; er is effectief gezorgd voor banengroei en versteviging van de internationale concurrentiepositie, al is hij het met veel critici eens dat het scheppen van goedkope arbeid het innovatief vermogen van de Nederlandse economie niet bevordert. Spithoven beschouwt het succes van het poldermodel als een gevolg van een lange traditie van samenwerking en overleg.

13. Scott heeft het principe van 'Anglo-Dutch statebuilding' voor een langere periode uitgewerkt in zijn *England's troubles. Seventeenth-Century English Political Instability in European Context* (Cambridge 2000). De invloed van het Hollandse model wordt gerelativeerd in Marjolein 't Hart, "'The Devil or the Dutch': Holland's Impact on the Financial Revolution in England, 1643-1694", in: *Parliaments, Estates & Representation* 11 (1991) 39-52.

Ook buiten de globalisering en de instituties blijft de Nederlandse geschiedenis de internationale vakpers boeien. Oscar C. Gelderblom, 'From Antwerp to Amsterdam. The contribution of merchants from the Southern Netherlands to the commercial expansion of Amsterdam (c. 1540-1609)', in: *Review* 26 (2003) 247-282 wijst op de continuïteit in de bloei van Antwerpen en Amsterdam. Amsterdam profiteerde in het midden van de zestiende eeuw sterk van de bloei van de zuiderbuur door grondstoffen uit het Oostzee-gebied te leveren en luxe producten in de andere richting te transporteren. Toen de val van Antwerpen aan deze arbeidsdeling een einde maakte, verhuisden veel jonge Antwerpse kooplieden naar Amsterdam om daar hun zaken voort te zetten. De samenwerking met Antwerpen had in het Noorden voldoende expertise, kapitaal en instellingen geschapen om voortgezette samenwerking in Amsterdam mogelijk te maken.

Theaterhistorici hebben verondersteld dat het Nederlandse theater na 1870 herstelde van een halve eeuw verval omdat een elitepubliek met een goede smaak voor modern drama weer belangstelling voor het theater kreeg. Het archief van het Rotterdamse Grand Theater biedt mooie reeksen van verkoopcijfers voor de kaartjes per rang en informatie over de gespeelde stukken, waarmee die veronderstelling getest kan worden. Dat gebeurt in Henk Gras, Phillip Hans Franses en Marius Ooms, 'Did men of taste and civilization save the stage? Theater-going in Rotterdam, 1860-1916. A statistical analysis of ticket sales', in: *Journal of Social History* 36 (2002-2003) 615-655. Het onderzoek bevestigt dat de kwaliteit van de gespeelde stukken in de periode 1860-1880 steeg, maar verwerpt de hypothese dat dat verklaard kan worden door de smaak van het 'betere' publiek.

Francois M.M. Hendrickx, 'Family, farm and factory: labor and the family in the transition from protoindustry to factory industry in 19th-century Twente, the Netherlands', in: *The History of the Family* 8 (2003) 45-69 maakt deel uit van een themanummer over proto-industrie. Hendrickx analyseert de levenslopen van mannen en vrouwen in industrialiserend Borne en in Wierden, dat agrarisch bleef. Opvallend is dat veel mannen die hun beroeps-carrière begonnen in de textielindustrie, rond hun vijfenzestigste als landbouwer te boek staan.

Hilde Bras, 'Maids to the city: migration patterns of female domestic servants from the province of Zeeland, The Netherlands (1850-1950)', in: *The History of the Family* 8 (2003) 217-246 combineert egodocumenten van Zeeuwse dienstboden, met een analyse van levenslopen op grond van bronnen als het bevolkingsregister, en weet met de combinatie van die twee de keuzes die de dienstboden in hun leven maakten reliëf te geven. Het blijkt dat het juist de meisjes wier familie zich iets kon veroorloven, de dochters uit lagere middenklasse gezinnen waren, die verder van huis een dienstje zochten. Bras concludeert dat het voor hun gezinnen ging om het spreiden van risico's en opwaartse sociale mobiliteit. Ouders uit de wat lagere sociale lagen,

die het extra inkomen niet konden missen, hielden hun dochters liever in de buurt. In de loop van de eeuw die Bras onderzocht, werden familienetwerken minder belangrijk. Industrialisatie, toenemende welvaart en de verzorgingsstaat maakten het voor agrarische gezinnen ook minder nodig om naar de stad te migreren.¹⁴

Marian van der Klein, 'The widows of the gasworks: gendered path dependency and the early Dutch welfare state', in: *Social Politics* 10 (2003) 1-22 komt tot een verrassende conclusie. Feministen van de tweede golf ervoeren de Nederlandse verzorgingsstaat als een die duidelijke rollen voor man (kostwinner) en vrouw (moeder en huisvrouw) oplegde. Zij accepteerden daarom graag de suggestie van de Amerikaanse historica Barbara Nelson, die in de vroege verzorgingsstaten twee streng gescheiden arrangementen voor mannen (workmen's compensation acts) en vrouwen (mothers' aid laws) onderscheidde. Nader onderzoek van de Ongevallenwet (1901) leerde Van der Klein echter dat deze weinig onderscheid maakt tussen mannen en vrouwen. Ook in de vs blijkt bij recent onderzoek het onderscheid overigens minder scherp te zijn dan Nelson veronderstelde.

Demografen denken dat een hoge huwelijksleeftijd en een hoog percentage van de bevolking dat permanent ongehuwd blijft samengaan. Theo Engelen en Jan Kok, 'Célibat définitif et mariage tardif aux Pays-Bas, 1890-1960', in: *Population* 58 (2003) 69-102 laten aan de hand van een steekproef van de Nederlanders geboren in 1890-1909 zien dat dat niet het geval hoeft te zijn. Bij verschillende regionale en sociale groepen komen allerlei combinaties voor, wat leidt tot de conclusie dat het celibaat niet simpelweg een gevolg is van een hoge huwelijksleeftijd. Frans van Poppel en Hugo Röling, 'Physicians and fertility control in the Netherlands', in: *Journal of Interdisciplinary History* 34 (2003) 155-185 bekijken de beperking van het kindertal binnen het huwelijk. Zij concluderen dat de Nederlandse medische stand in zijn publieke uitingen in de jaren 1870 en 1880 tegen geboortebeperving was, en vanaf de jaren 1890 over het onderwerp vooral zweeg. In de slaapkamer handelden zij anders: de gezinnen van artsen en hun jonge vrouwen behoorden tot de effectiefste beperkers van het kindertal.

A. Blair, L. Karsten en J. Leopold, 'The fight over working hours: trade union action or state control? A British Dutch comparative perspective', in: *Journal of European Economic History* 31 (2002) 273-291 zetten naast elkaar hoe de strijd over arbeidstijdverkorting zich in Groot-Brittannië en Nederland sinds de negentiende eeuw voltrokken heeft. In het Verenigd Koninkrijk was dat meer een zaak van de sociale partners, in Nederland was overheidsingrijpen belang-

14. Bras publiceerde hetzelfde materiaal in het Nederlands in *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, ca. 1850-1950* (Amsterdam 2002). Het artikel in *The History of the Family* is deel van een themanummer over migratie op het Europese platteland.

rijker. Onder invloed van de Europese eenwording treedt daarin de laatste tijd enige conversie op.

In Leo Lucassen, 'Administrative into social control: the aliens police and foreign female servants in the Netherlands, 1918-40', in: *Social History* 27 (2002) 327-342 gaat Lucassen in op de houding van de Leidse politie tegenover buitenlandse dienstmeisjes. De overheid maakte zich zorgen over de zedelijkheid en de politie onderzocht in verband daarmee allerlei zaken die vandaag de dag als privé kwesties zouden gelden. Opvallend is dat de politie daarbij niet onmiddellijk partij koos tegen de buitenlandse dienstmeisjes. De houding van de politie was juist nogal zorgzaam, een houding waarvoor Lucassen de termen 'bureaucratic paternalism' en 'caring power' gepast acht.¹⁵

Communistische jongeren konden tussen 1953 en 1964 lid worden van de Uilenspiegelclub. De club was communistisch, maar binnen het communistische zultje verdacht. Jeugdwerk stond niet in hoog aanzien en de club isoleerde zich door te grote aandacht voor Sovjet-Russische pedagogiek. Het jeugdige kader van destijds keek en kijkt echter met positieve gevoelens terug op de Uilenspiegelclub, waar ze meer verantwoordelijkheid kregen toebedeeld dan in het jongerenwerk gebruikelijk was, zo blijkt in Margreet Schrevel, 'A Dutch mix of Scouts and Pioneers. The *Uilenspiegelclub* children, 1953-1964', in: *Socialist History* (2002) 21, 1-10.¹⁶

Al in de titel wordt duidelijk dat Richard A. DeAngelis, 'A rising tide for Jean-Marie, Jörg, and Pauline? Xenophobic populism in comparative perspective', in: *Australian Journal of Politics and History* 49 (2003) 75-92 een vergelijking behandelt die ook op Nederland betrekking heeft. De Nederlandse equivalent van Jean-Marie le Pen, Jörg Haider en Pauline Hanson is immers ook bekend bij zijn voornaam, al wordt die door DeAngelis gespeld als Pym. Het ideaaltype dat DeAngelis ontwerpt van het xenofobische populisme is op zeer veel punten van toepassing op de LPF. Deze partijen mobiliseren onder sterke persoonlijke leiders, degenen die zichzelf identificeren als de gewone mensen tegenover elites, outsiders en zondebokken. Ze staan positiever tegenover liberale democratie dan klassiek extreem-rechts en staan ook meer open voor individualisme en de daarmee gepaard gaande moderne zeden. DeAngelis verklaart het succes van deze partijen uit hun aantrekkingskracht op de slachtoffers van globalisatie, wie onder meer de bescherming van de verzorgingsstaat dreigt te ontvallen. Voor Nederland wijst deze modelbouw er op hoezeer

15. Het artikel is in grote lijnen in het Nederlands gepubliceerd als Leo Lucassen, 'Tussen perceptie en praktijk. Het beleid van de Nederlandse vreemdelingenpolitie tegenover buitenlandse dienstbodes (1920-1940)', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000) 164-189.

16. Het artikel is een verkorte versie van Margreet Schrevel, "'Rome Schneider' en 'Stalina' samen in een club. De communistische kinderorganisatie *Uilenspiegelclub*, 1953-1964', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25 (1999) 1-24.

de LPF in de lijn van Centruumpartij en Centrumdemocraten staat. Ook de ander xenofobe populistische partijen moesten zich ontdoen van en op hun hoede blijven voor groepen die terug willen grijpen op de tradities van fascisme en nazisme, en zijn afhankelijk van charismatische leiders. Voor de toekomst van de LPF zijn er tegenstrijdige geluiden. Al deze partijen kennen heftige conflicten aan de top, en die behoeven niet fataal te zijn, maar zonder charismatisch leider kunnen zij niet. Het vermoorden van zo'n leider treft dit type partijen waar ze het zwakst zijn.

Tijdgenoten en onderzoekers die uitgaan van een erg rationele analyse van het verleden hebben zich verbaasd over de sterke wens van armen om netjes begraven te worden. Historici zien daarin wel de wens om een goede reputatie van de nagelaten relaties te handhaven. In twee artikelen pleit Julie-Marie Strange, “‘She cried a very little’: death, grief and mourning in working-class culture, c. 1880-1914”, in: *Social History* 27 (2002) 143-161 en ‘Only a pauper whom nobody owns: reassessing the pauper grave c. 1880-1914’, in: *Past & Present* (2003) 178, 148-175 er voor om de behoefte te rouwen serieus te nemen. Zij geeft daarvoor aansprekende argumenten, maar slaagt er niet in om te overtuigen dat daarnaast een goede reputatie niet ook een rol speelde. Zo laat zij zien dat armen hun al in een armengraf begraven familielid vaak nog lieten herbegraven, als ze voldoende geld voor een eigen graf bijeen gebracht hadden. Zij meent dat reputatie dan niet meer in het geding kan zijn, omdat de overledene al een keer ‘van de armen’ begraven is. Het is echter zeer wel denkbaar, dat een nette herbegraving ook bijdroeg aan een goede reputatie.

David Garrioch, ‘Sounds of the city: the soundscape of early modern European towns’, in: *Urban History* 30 (2003) 5-25 behandelt het geluid dat in de vroegmoderne stad te horen was. Dat was, zo betoogt hij, niet zo maar lawaai, maar bevatte voor de bewoners allerlei informatie over bijvoorbeeld de tijd van de dag of zaken die gekocht konden worden. In de loop van de achttiende en negentiende eeuw werd deze informatie voor steeds grotere groepen stadsbewoners overbodig, en daarmee nam de tolerantie van de hogere klassen voor het rumoer in de stad af. Het is in Garriochs optiek dus niet het toegenomen geluid van de mechanische en geïndustrialiseerde wereld dat maakt dat mensen zich meer aan lawaai storen, maar het feit dat het stadsgeluid zijn informatieve waarde verloren had. De lucht in de industriële stad komt aan de orde in Bill Luckin, “‘The heart and home of horror’: the great London fogs of the late nineteenth century”, in: *Social History* 28 (2003) 31-48. De mist nam in miststad Londen in de negentiende eeuw sterk toe, tot in de jaren 1880 de *fog* een op de vijf dagen heerste. Veel werk was dan onmogelijk. Ademhalingsmoeilijkheden, ziekten als astma en de sterfte onder zuigelingen en bejaarden namen toe. Prostituees en inbrekers hadden vrij spel, het gras in de Britse hoofdstad werd niet groen meer. De mist nam af rond de eeuwwisseling, om

in het tweede kwart van de twintigste eeuw in volle kracht terug te keren. Luc-kin concentreert zich op de vertogen die deze infernale verschijnselen probeerden te duiden. De materialistische historicus die graag zou willen weten waarom de mist verdween, blijft op zijn honger zitten, en met een ongetwijfeld ontorechte nostalgie naar de mistige en rumoerige stad van weleer.

Over de auteur

Lex Heerma van Voss (1955) is onderzoeker bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis en bijzonder hoogleraar geschiedenis van arbeid en arbeidsverhoudingen aan de Universiteit Utrecht.

Adres: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam, e-mail: lhv@iisg.nl